BAARDMAN & BOTERKONTJE

DE VOGEL EN ZIJN NAAM

© 2021 Toine Andernach | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp Mariska Schotman
Boekverzorging Mariska Schotman
Foto omslag Shutterstock
Foto's binnenwerk Renata de Wit,
Erik la Lau, Gert van der Horn, Ellen Sandberg,
Mark Kras, Klaas de Jong
Illustraties *Nederlandsche Vogelen* uit het
archief van Lannoo Uitgeverij
Illustraties van de snor (blz. 36) en de Cetti's zanger
(blz. 52) uit Dresser (1871–1881)

ISBN 978 90 5615 693 0
NUR 435 | 610

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave
mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij
elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of op enige andere manier, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van
Uitgeverij Noordboek, Postbus 234,
8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights
van de in deze uitgave opgenomen illustraties te
achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog
rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact
op te nemen met uitgeverij Noordboek.

Uitgeverij Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

BAARDMAN & DE VOGEL EN ZIJN NAAM BOTERKONTJE

Toine Andernach

Rosse grutto

FOTO: KLAAS DE JONG/CALIDRIS VOGELSAFARI'S

VOORWOORD

Niet zelden vraagt men mij naar de herkomst van de namen van vogels. Laatst nog vroeg een deelnemer aan één van mijn vogelsafari's over Texel waarom een smient nu eigenlijk *smient* heet. Tot het moment dat ik dit boek onder ogen kreeg, kon ik er alleen maar naar raden. Nu spreek ik een beetje Noors, waardoor ik wel weet dat *små* 'klein' betekent, maar ik had nooit vermoed dat ik het woord *smient* dus eigenlijk in tweeën moest hakken. En het grappige is, dat ik nu blij ben dat ik het weet en dat ik dus ook iedere keer blij ben als ik een smient zie. Een heel waardevol boek dus!

Overigens kunnen sommige vogelnamen voor verwarring zorgen. Toine stipt één van de problemen al aan in zijn hoofdstuk 'Op het vinkentouw', namelijk dat de vink, net als de fuut, de grutto en de alk, als bekendste of algemeenste vertegenwoordiger van zijn familie ook de naam van de familie draagt. Precies dit is wat het voor mij als gids vaak lastig maakt. Als ik zeg: "Kijk, daar vliegt een groepje vinken!" dan kunnen het in mijn optiek ook putters, kneutjes of bijvoorbeeld fraters zijn. Bij toehoorders kan dat soms tot verwarring leiden. Andersom gebeurt het trouwens ook regelmatig dat iemand tijdens mijn Vogelsafari roept dat hij (of zij) een grutto op het wad ziet. Daar moet ik vaak aan toevoegen dat het weliswaar een grutto is, maar dat het om zijn Siberische familielid de rosse grutto gaat.

Goed nieuws voor iedereen die net als ik enthousiast wordt van dit vrolijke boek, want Toine oppert in het hoofdstuk 'De puttende putter' zelf al enkele ideeën voor een tweede deel: "En nu ben je vast ook benieuwd hoe het zit met die andere vogelnamen die eindigen op *–er*: als de putter put, eidt dan de eider, fraat de frater, ruit de ruiter, reigt de reiger, sperwt de sperwer, topt de topper en lijst de lijster?" Daarop wil ik het antwoord eigenlijk wel weten! En er is nog een reden dat ik uitzie naar een tweede deel, want niet zelden stelt men mij de vraag waarom de meest tamme eend van Nederland nou toch in vredesnaam *wilde eend* heet. Er valt dus *nog* meer te ontdekken en te beschrijven over vogelnamen. Vereerd als ik ben om dit voorwoord te mogen schrijven, geef ik Toine dus hierbij ook een opdracht mee.

Klaas de Jong,
De Cocksdorp, januari 2021

Lepelaar

FOTO: GERT VAN DER HORN

INHOUD

Inleiding 9

1 Multitalent in het orkest 12
2 Van wellust en minnekozen 16
3 Wat zegt-ie nou?! 20
4 De puttende putter 24
5 Van vorkstaarten en fopduiken 28
6 Een eend is een halve eend 32
7 Een bijzondere ontmoeting 36
8 Van achteren 40
9 Zo dronken als een pimpelmees? 44
10 Visafval als delicatesse 48
11 Een eervolle vernoeming 52
12 Regen op komst? 56
13 Alleen als het ijs- en ijskoud is 60
14 Kannibaal of fijnproever? 64
15 Kleurige krijsers 68
16 Op het vinkentouw 72
17 De valk die een toekan werd 76
18 Verwarring alom 80
19 Een schijtende schrokop 84
20 Kievit roept kieviet 88
21 Zwanenzang 92
22 Vlaamse gasten? 96
23 Kenmerkende lichaamsdelen 100
24 Bedreigde exoten 104
25 Dove kwartels en geknapte uiltjes 108
26 Een schat van een beest 112

Dankwoord 117
Antwoorden vogelnamenkwis 118
Gebruikte bronnen 120
Index van vogelnamen 124

Blauwborst

FOTO: ERIK LA LAU

INLEIDING

Vogelliefhebbers en taalfanaten vragen zich regelmatig af hoe vogels aan hun naam komen. Sommige vogelnamen spreken voor zich. Ze verwijzen naar eigenschappen, gedrag, biotoop of geluid van een vogel. Dat is ook wel fijn want dan weet je wat je eraan hebt. Een blauwborst heeft een blauwe borst, een bijeneter eet bijen, een oeverloper loopt langs de oever en een oehoe zegt 'oehoe'. Die laatste is een klanknabootsende vogelnaam (een onomatopee) en daarvan zijn er meer dan je denkt.

Maar zo gemakkelijk is het niet met alle vogelnamen. Vaak is hun herkomst mysterieus en soms misleidend. Ze hebben vaak een geschiedenis van honderden jaren en hebben de tijd gehad om van gedaante te wisselen. Hoe zit dat bijvoorbeeld met *fuut* of met *reiger*? Zegt de fuut 'fuut' omdat de kluut ook 'kluut' zegt? Reigt een reiger omdat een pieper ook piept? En hoe zit het met *aalscholver, ooievaar* en *roerdomp*?

In de oudste geschreven bronnen in een taal die als voorouder van het Nederlands beschouwd kan worden, komen ook al vogelnamen voor. *Haan* en *sperwer* zijn bijvoorbeeld teruggevonden in teksten uit de 8ste eeuw. Maar de namen zelf zijn ouder, alleen hebben we daar geen schriftelijke bewijzen meer van. Deze namen kunnen dan herleid worden tot een oorspronkelijke (geconstrueerde) taal, het Protogermaans. De woorden in die taal zijn door middel van regels voor klank- en woordvorming afgeleid van wel bekende woorden in jongere talen zoals het Middelnederlands (gesproken tussen 1200 en 1500).

IN DE OUDSTE GESCHREVEN BRONNEN IN EEN TAAL DIE ALS VOOROUDER VAN HET NEDERLANDS BESCHOUWD KAN WORDEN, KOMEN OOK AL VOGELNAMEN VOOR

Bijeneter

FOTO: ERIK LA LAU

In dit boek komt het allemaal langs in korte en luchtige stukjes waarin ik de betekenis van Nederlandse vogelnamen verklaar en verweef met mijn persoonlijke ervaringen.

Ik ben geïnspireerd door en schatplichtig aan het monnikenwerk dat de helaas overleden Klaas Eigenhuis heeft verricht in zijn *Verklarend en etymologisch woordenboek van de Nederlandse vogelnamen* uit 2004. Dat is een zeer compleet en gedetailleerd overzicht van de betekenis van vogelnamen waar hij jaren aan heeft gewerkt. Ik heb dankbaar gebruikgemaakt van de enorme schat aan informatie en kennis in dit werk.

Ook *Nederlandse vogelnamen en hun betekenis* van Blok & Ter Stege uit 2008 en de website wnve.nl van Herman Wilms *(Wetenschappelijke namen van de vogels van Europa)* heb ik vaak geraadpleegd en veel etymologische kennis heb ik gevonden op etymologiebank.nl.

Voor mij is een boek niet compleet zonder mooie beelden. Allereerst wordt ieder hoofdstuk geïllustreerd met een foto van een van mijn vogelvrienden. Daarnaast heb ik bij ieder hoofdstuk ook een plaat opgenomen uit het 18de/19de-eeuwse *Nederlandsche Vogelen* van Nozemann en Sepp. Dit werk bestond oorspronkelijk uit vijf verschillende delen die in de periode van 1770 tot 1829 zijn uitgebracht. Het bevat beschrijvingen van het uiterlijk, gedrag en voorkomen van meer dan tweehonderd vogelsoorten. Ook de (vermeende) betekenis van vogelnamen komt regelmatig terug. Maar de meeste indruk maken de 250 met de hand ingekleurde gravures van de beschreven vogels.

Ten slotte vind je bij ieder hoofdstuk een interessant weetje en een kwisvraag over vogelnamen. Het slechte nieuws is dat de vragen eigenlijk te moeilijk zijn, maar het goede nieuws is dat je de antwoorden achter in dit boek kunt vinden.

Veel leesplezier!

Toine Andernach

Roerdomp

dompend geluid

MULTITALENT IN HET ORKEST

Op het gevaar af als vogelaar niet meer serieus genomen te worden: tot voor kort was dit een van mijn 'schaamsoorten'. Een schaamsoort is een vogel die je eigenlijk allang gezien had moeten hebben. Ik deed hem wel regelmatig na. Dat mensen me dan gek aankeken, nam ik op de koop toe. En ik verzamelde foto's van opgezette roerdompen. Allemaal compensatie-gedrag: ik moest toch op een of andere manier verwerken dat hij nog niet op mijn levenslijst stond.

Gelukkig was ik niet de enige die het lastig vond om hem te vinden. In *Nederlandsche Vogelen* staat het mooi opgeschreven:

"In deeze gestalte wordt hy zeer dikwils onopgemerkt voorbygegaen, en niemand tenzy afgericht, zou hem voor een leevenden vogel, en voor een Roerdomp, groeten."

Conclusie: ik was niet goed afgericht.

Over de betekenis van *roer* is geen twijfel. Dat is Middelnederlands voor *riet*. Het tweede deel *domp* levert wel weer wat discussie op. Voor de hand ligt de verklaring die het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT) vermeldt: het "(…) is hoogstwaarschijnlijk oorspronkelijk de klanknabootsing van het zware doffe geluid dat het dier in den paringstijd maakt."

HET GRAPPIGE IS DAT DE ROERDOMP IN VERSCHILLENDE TALEN VOLKSNAMEN HEEFT GEKREGEN DIE VERWIJZEN NAAR MUZIEKINSTRUMENTEN

Het grappige is dat de roerdomp in verschillende talen volksnamen heeft gekregen die verwijzen naar muziek-instrumenten. Een synoniem voor *roer-domp* in het Middelnederlands is *roer-trompe* (trompet) en een Noord-Brabantse volksnaam is *domphoren* (hoorn). In het Engels bestaat *mire drum* (trommel) en in het Italiaans *trombone* (trombone).

Roerdomp

FOTO: MARK KRAS

Ook in *Nederlandsche vogelen* wordt verwezen naar de hoorn als muziek-instrument:

"(...) en deeze vogel draegt dien naem, omdat hy in het Roer, d.i. Riet, zyne woonstêe heeft, en aldaer een geluid maekt als kwam het uit een blaeshoorn."

Maar het WNT geeft ook de zogenaamde volksetymologische versie dat *domp* afkomstig is van *dompelen, tuimelen of duiken* "(…) naar de bekende gewoonte van den roerdomp om zijn bek onder water te dompelen of in het slijk te steken wanneer hij zijn brullend geluid maakt." Het WNT beschouwt de klanknabootsende versie als de oorspronkelijke versie.

Eigenhuis geeft een soortgelijke verklaring: *domp* komt van het Middelnederlands *dumpeln* 'onderduiken'. Roerdomp zou dan 'rietduiker' betekenen. Maar volgens Eigenhuis is juist dit de oorspronkelijke versie, omdat we hiermee overeenkomsten tussen namen voor de roerdomp in verschillende talen eleganter kunnen verklaren.

Maar welke was er eerder, de klanknabootsende versie of de duikelversie? Geen flauw idee, ik ben al blij dat ik hem eindelijk gezien heb!

In Reeuwijk noemen ze een roerdomp een brulaap.

VOGELNAMENKWIS 1

VOGELGELUIDEN IN VOGELNAMEN: WAT HEBBEN DEZE VOGELNAMEN MET ELKAAR GEMEEN?

leeuwerik
nachtegaal
reiger
wielewaal
aalscholver

Zomertortel